

LA ÎNCEPUTURILE UNEI DIASPORE UITATE: ITALIENII DIN TRANSILVANIA. CONSIDERAȚII ISTORIOGRAFICE

ION CÂRJA

Universitatea „Babeș Bolyai”, Cluj-Napoca

Dacă Italia a devenit în ultimele trei decenii o țintă favorită pentru migrația românilor, în peninsula constituindu-se cea mai consistentă diasporă economică românească de dată recentă, este mai puțin cunoscut faptul că au fost vremuri, în trecutul ceva mai îndepărtat, în care italienii s-au orientat (și) spre spațiul românesc în căutarea unei vieți mai bune și a unor posibilități de câștig mai mari. Despre italieni s-a spus că sunt un popor de „sfinți, poeți și navigatori”, alături de care se pot adăuga numeroase alte ipostaze profesionale: zidari, cioplitori în piatră, constructori, arhitecți, pictori, meseriași în prelucrarea lemnului ș.a.m.d. Trebuie amintit, în același timp, faptul că relațiile dintre regiunile locuite de români și Italia au ceva special prin vechimea și caracterul lor mai aparte, dacă ținem seama că etnogeneza însăși a poporului român datorează enorm unei componente populaționale venite în Dacia „ex toto orbe romano”, așadar și din peninsula italică, după transformarea unei părți a ținuturilor carpa-to-dunărene în provincie romană, originea romană a poporului român și latinitatea limbii devenind o idee forță pe plan cultural și ideologic, odată cu Școala Ardeleană, în epoca renașterii naționale. De asemenea, în timpurile medievale și cu deosebire în perioada Renașterii, spațiul românesc a fost străbătut de misionari și oameni de litere, veniți de pe țărâm italică, care remarcă descendența românilor din vechii coloniști ai Romei și înrudirea celor dintâi cu italienii, faptul că limba română avea aspectul unei latine „stricate” sau „corupte”¹. Deși despre o prezență italiană mai consistentă și de durată, în teritoriile locuite de români, se poate vorbi abia odată cu timpurile moderne, și ne referim când spunem aceasta la secolul al XIX-lea, izvoarele vremii menționează și anterior prezențe italiene la noi, fie în calitate de secretari sau medici ai domnilor din Principate, fie în calitate de constructori de biserici și catedrale în Transilvania. Nu în ultimul rând, este de notorietate numele unui principe al Țării Românești, Petru Cercel (1583-1585), care a călătorit și a studiat în Italia. Difuzarea artei baroce în Europa central-răsăriteană, în contextul politicii de Contrareformă promovată de Imperiul habsburgic în regiune, a făcut ca în a doua jumătate a veacului al XVII-lea și în cel următor, să asistăm la o prezență crescândă de arhitecți și meșteșugari italieni pe șantierele transilvănene, în edificarea unor proiecte de arhitectură religioasă în principal, alături de cea civilă².

¹ Pop, Cârja 2011, p. 20.

² Vezi: Kovács, Țoca 1973, p. 19-36; Mârza, Drăghiță 2004, p. 147-157; Sabău 2001; Sabău 2007; Ciure 2016.

Prezența italiană în teritoriile intra și extracarpatică evoluează de la prezențe sporadice sau de mai lungă continuitate la sosiri mai consistente și stabiliri de mai lungă durată, pentru a deveni o comunitate stabilă, să-i spunem astfel, odată cu epoca modernă, în înțelesul pe care-l conferă istoriografia românească acestui concept, adică începând cu secolele XVIII-XIX. Nevoia de exploatare a resurselor naturale și exigențele impuse de procesul de modernizare, în primul rând construirea unei baze și a unei infrastructuri de tip urban, au adus atât în Transilvania cât și în Principatele dunărene, Vechiul Regat de mai târziu, mână de lucru specializată de pe teritoriul Italiei, aceasta ajungând în timp la proporții suficient de consistente numeric pentru a putea vorbi de o „comunitate” sau o „diasporă” italiană în aceste părți de Europă. Astfel, trebuie spus în acest context că problematica emigrării italienilor în Transilvania, în perioada aleasă spre studiu, este indisolubil legată de venirea acestora în teritoriile aflate la sud și est de Carpați, este vorba nu de puține ori de grupuri de italieni venite din nordul peninsulei în Transilvania, care s-au orientat în parte și către zona sud-carpatică. Faptul se explică prin aceea că atât Transilvania și alte provincii ale Imperiului dunărean, cât și Moldova și Valahia, erau într-un stadiu incipient al procesului de modernizare și ofereau în consecință oportunități de muncă și câștig de care italienii s-au știut folosi. Este la fel de adevărat, însă, și faptul că Transilvania împreună cu întreaga Europă central-răsăriteană, au reprezentat pentru marea migrațiune italiană din secolele XIX-XX o țintă relativ secundară în raport cu America, cea care a constituit destinația principală a fluxurilor migratorii plecate din peninsulă³. Astfel, nu ne putem aștepta să găsim în Transilvania sosiri masive de italieni, de ordinul miilor și în intervale scurte de timp, aici vin grupuri de câteva zeci, din care o parte se repatriază după o vreme, iar alții rămân pe termen mai lung sau pentru totdeauna. Pentru emigrarea italienilor în Transilvania ar mai fi de reținut, în această ordine de idei, încă o particularitate: cei mai mulți au venit din provinciile de nord și nord-est ale actualei Italii, precum Trentino, Friuli, Veneto, care au aparținut până la unificarea Italiei de Imperiul hasburgic, cu excepția regiunii Trentino care continuă să facă parte din imperiul dualist până la sfârșitul Primului Război Mondial. Astfel, pentru mulți dintre aceștia nu era vorba de o emigrare în sens convențional, caracterizată prin părăsirea țării de origine și stabilirea între frontierele unui alt stat, ci doar de relocarea în interiorul aceleiași țări, altfel spus au schimbat o periferie a imperiului cu o altă periferie.

Venirea italienilor în Transilvania, în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, face parte așadar din marea emigrație italiană care a însemnat părăsirea peninsulei italiice în perioada 1870 (așadar după unificarea statală) până în 1970,

³ Dintr-o literatură deosebit de bogată pe acest subiect, reținem câteva titluri: Franzina 1979; Bevilacqua, De Clementi, Franzina 2001, 2009; De Rosa, Verrastro 2007.

de către 15 milioane de persoane, cu destinație masivă așa cum spuneam anterior, spre continentul american. Ceea ce avea special Transilvania și o făcea atractivă pentru italieni, ca și pentru alte populații din Europa centrală, era faptul că, aflată la începuturile procesului de modernizare, dispunea de materii prime extinse și variate având în același timp o penurie de mână de lucru calificată. A realizat mai de timpuriu acest lucru, ca și nevoia de exploatare eficientă a resurselor provinciei, însăși administrația habsburgică, cea care a practicat o politică de colonizare cu reprezentanți ai diferitelor etnii din alte părți ale imperiului sau din afara acestuia, componente de populație specializate în diferite meserii, încurajate să se stabilească în Transilvania și Banat, așa cum au fost șvabii în Banat, țipțerii în Maramureș, slovacii în Bihor și Arad, cehii pe clisura Dunării etc⁴. Italienii nu sunt deci un caz singular, ei reprezintă expresia unei necesități de dezvoltare și progres, resimțită de administrația habsburgică și apoi austro-ungară a Transilvaniei și Banatului, ei, alături de alte popoare din imperiu, reprezentau forță de muncă calificată pe anumite sectoare ale industriei extractive, exploatarea lemnului, infrastructură.

Sub aspect istoriografic avem de-a face cu o temă departe de a fi epuizată la nivelul cercetării de bază, a ceea ce înseamnă introducerea în circuitul științific a informațiilor din sursele primare. Astfel, chiar dacă despre imigrarea italienilor pe teritoriul de astăzi al României cercetarea științifică mai are încă, în mod incontestabil, multe de spus, considerăm că o privire asupra contribuțiilor publicate până acum nu este lipsită de interes din cel puțin câteva motive. În primul rând pentru că studiile și cercetările realizate până în prezent, despre comunitatea istorică italiană din Transilvania și din celelalte regiuni istorice românești, nu sunt tocmai lipsite de importanță și relevanță, dimpotrivă au introdus în circuitul științific o cantitate semnificativă de material documentar, care permite o dimensionare în linii mari a subiectului avut în vedere. Ar fi de spus în același timp și faptul că spre deosebire de zona Vechiului Regat și în special de capitala țării, București, studiile privitoare la italienii din Transilvania sunt cantitativ și ca aport informațional mai limitate, astfel o evaluare istoriografică parțială, așa cum se dorește și prezentul articol, poate evidenția acumulările, dar mai ales lipsurile și urgențele pe care le prezintă cercetarea prezenței italiene în spațiul ardelean. Recursul la istorie nu este deloc lipsit de importanță dacă ținem seama că, în perioada post-totalitară, în Transilvania s-a configurat din aproape în aproape o prezență italiană de „noi sosiți”, în special antreprenori veniți din părțile de nord-est ale peninsulei, dar nu numai, interesați de oportunitățile de profit pe care le oferea economia românească din perioada de tranziție. Trebuie adăugat și faptul că, fiind parte a Imperiului austro-ungar până la 1918, Transilvania și-a avut propriile particularități și specificități și din

⁴ Pe această temă, a se vedea Jakab, Peti 2009.

perspectiva care ne interesează, chiar dacă avea în comun cu Principatele danubiene - unite într-un singur stat la 1859 și proclamate regat din 1881 - nevoia de modernizare care a necesitat mână de lucru specializată, pe care bazinul uman intern n-o putea oferi. Nu în ultimul rând, prezența italienilor în Transilvania și contribuția lor la dezvoltarea economică a regiunii constituie un capitol puțin cunoscut din istoria relațiilor româno-italiene, care merită pus în evidență și sub această formă a unui eseu istoriografic cu valoare preliminară.

Paleta tematică a relațiilor italo-române în timpurile moderne conține câteva capitole importante, pe care studiile și cercetările propuse de cele două istoriografii nu le-au ocolit de-a lungul timpului, chiar dacă producția științifică rezultată este una variabilă și inegală de la o secțiune tematică la alta. Astfel, relațiile dintre cele două popoare în epoca Risorgimento și a formării națiunilor și a statelor naționale moderne se regăsesc mai întâi în câteva contribuții românești interbelice, semnate de italieniști de marcă, precum Alexandru Marcu și Claudiu Isopescu⁵. Din istoriografia de după al Doilea Război Mondial se impun a fi amintite studiile lui Dan Berindei⁶ și Ștefan Delureanu, cu o mențiune specială pentru acesta din urmă, un specialist deosebit de valoros în istoria relațiilor româno-italiene din perioada modernă⁷. În aceeași ordine de idei trebuie citate studiile lui Sorin Mitu, care se remarcă prin investigarea temei din perspectivă imagologică⁸. Din această categorie tematică a raportului și interferențelor italo-române sub semnul fenomenului național, se impun a fi reținute volumele unor conferințe cu participare bilaterală⁹, precum și contribuțiile lui Francesco Guida¹⁰, Antonio D'Alessandri¹¹, Alberto Basciani¹², universitari italieni care au dedicat studiilor românești și italo-române o parte semnificativă a operei lor științifice.

Investigarea relațiilor politic-diplomatice între România și Italia în a doua jumătate a secolului al XIX-lea și la începutul secolului XX, a stat cu precădere

⁵ Dintre contribuțiile de referință ale celor doi, reținem lucrările: Marcu 1930; Isopescu 1937. O prezentare mai extinsă a scrierilor acestora pe tema în discuție, vezi în Cârja 2013, p. 101-112, notele de subsol 6 și 7, p. 105; despre Alexandru Marcu, a se vedea monografia Veronicăi Turcuș (Turcuș 2004).

⁶ Berindei 1971, p. 313-328; Berindei 1972, p. 439-446; Berindei 1982, p. 1116-1123, Berindei 1985, p. 83-99.

⁷ Dintre scrierile sale, a se vedea: Delureanu 2005; Delureanu 2006; Delureanu 2007; Delureanu 2010. O exegeză a operei sale, de curând apărută, se găsește în lucrarea: Tomi, Chirișescu 2018.

⁸ Mitu 1988, 1, p. 84-98, 2, p. 78-95; Mitu 2007, 513-519; Mitu 2009, p. 45-58.

⁹ Lami 1992; Altarozzi, Sigmirean 2013.

¹⁰ Dintr-o operă vastă și extinsă ca tematică, reținem câteva titluri referitoare la problematica în discuție: Guida 1992, p. 139-153; Guida 2005, 2008 (carte tradusă în limba română la Editura Cartier din Chișinău, 2019, sub titlul: *România în secolul XX*); Guida 2011, p. 65-79; Guida 2011a.

¹¹ D'Alessandri 2011; D'Alessandri 2015.

¹² Basciani 2007 (ediția în limba română a apărut la Editura Cartier din Chișinău, 2018); Basciani 2011, p. 121-133; Basciani 2016, p. 172-180, 235-247, 382-398, 440-456.

în atenția istoricilor Ion Bulei și Rudolf Dinu, care au semnat împreună și individual ediții de documente, alături de numeroase studii de analiză și interpretare¹³. Relațiile italo-române din perspectivă politico-diplomatică au fost de asemenea abordate de Dorel Bușe¹⁴, Mihail Dobre¹⁵, Monica Joița¹⁶, Ionuț Șerban¹⁷, Lilian Zamfiroiu¹⁸. Pentru perioada interbelică, o contribuție importantă privind receptarea fascismului italian în România a fost semnată de Carmen Escu Müller¹⁹. Dimensiunea economică a raporturilor italo-române în deceniile interbelice a fost studiată de universitarul clujean Anca Stângaciu²⁰. Pentru relațiile culturale italo-române, o contribuție demnă de a fi reținută, în această enumerare succintă și selectivă, este lucrarea lui Carmen Burcea²¹, alături de volumul publicat de Stefano Santoro în anul 2005²², precum și lucrări dedicate instituțiilor românești din Italia, precum George Lăzărescu²³, Mihai Bărbulescu, Veronica Turcuș și Iulian Mihai Damian²⁴, Șerban și Veronica Turcuș²⁵. Demnă de interes este, de asemenea, în această ordine de idei, lucrarea recent apărută a Ancăi Stângaciu²⁶. În această perspectivă, conceptul de „relații italo-române” include, până la un punct cel puțin, și raporturile românilor cu Sfântul Scaun, respectiv cu Roma papală, din îndepărtatele și obscurele începuturi de Ev Mediu până în timpurile moderne și respectiv perioada recentă, o problematică de mare complexitate și varietate a conținutului și a contribuțiilor aduse, asupra căreia nu este locul să stăruim însă, în paginile prezentului articol, deoarece am dezvoltat subiectul cu un alt prilej²⁷. Această trecere în revistă a unor contribuții mai relevante referitoare la relațiile italo-române nu și-a dorit să realizeze un inventar complet al istoriografiei mai vechi sau mai recente, dedicate acestei teme²⁸, ci să traseze cadrul general al dezbaterii istoriografice în care se încadrează și întâlnirea italienilor cu spațiul românesc sub forma unei viețuiri stabile și continue, în ultimele două secole. Între Italia și spațiul românesc au circulat de-a lungul timpului oameni și idei, misionari catolici,

¹³ Dinu, Bulei 2001; Dinu 2006; Dinu 2009.

¹⁴ Bușe 2006; Bușe 2006a.

¹⁵ Dobre 2019.

¹⁶ Joița 2008.

¹⁷ Șerban 2013.

¹⁸ Zamfiroiu 2011.

¹⁹ Escu Müller 2016.

²⁰ Stângaciu 2004; Stângaciu 2006.

²¹ Burcea 2005.

²² Santoro 2005, p. 107-121, 225-234, 355-373.

²³ Lăzărescu 1996.

²⁴ Bărbulescu, Turcuș, Damian 2012.

²⁵ Turcuș, Turcuș 2017.

²⁶ Stângaciu 2019.

²⁷ Cârja, Cârja 2018, p. 371-389.

²⁸ În acest sens a se vedea lucrările: Turcuș 1997; Turcuș, Turcuș 2020.

voluntari risorgimentali, antreprenori, constructori, artizani ș. a., dar și modele și influențe culturale și ideologice, nu în ultimul rând căi de urmat și modele de imitat la nivelul decizional și în politica externă. Astfel de teme și subiecte de studiu „italo-române” au fost vizitate de timpuriu de ambele istoriografii, mai sistematic, cu program și metodă odată cu scrisul istoric modern (romantism, pozitivism).

Istoriografia de după 1989 dedicată acestei teme - italienii din România - se prezintă sub forma unui șantier de cercetare precedat de contribuții semnificative aduse de generațiile anterioare de istorici, între care se impune a fi menționat numele lui Dumitru Bodin²⁹, un subiect de studiu care n-a fost însă investigat nici pe departe la adevăratul său potențial. În condițiile în care scrisul istoric românesc interesat de relațiile româno-italiene s-a localizat, încă din deceniile interbelice, cel puțin, cu precădere în zona de conținut a fenomenului Risorgimento și a problematicii naționale din istoria modernă a celor două popoare și a relaționării dintre ele, istoria „comunitară” a prezenței italienilor pe teritoriul de astăzi al României a fost mai puțin investigată, fapt care a făcut ca tema să fie în continuare ofertantă pentru istorici. Pe lângă acest aspect, al unei precare și insuficiente studieri, subiectul a crescut în importanță și relevanță ca urmare a dinamicii fenomenului migratoriu post-comunist, care a dus la constituirea unei diaspore românești masive în Italia, respectiv la sosirea în România a unui nou val de italieni, de regulă din categoria întreprinzătorilor interesați de oportunitățile pe care le prezenta economia românească a perioadei de tranziție. Recursul la istorie s-a impus, astfel, de la sine, oarecum, în ultimele trei decenii înregistrându-se un interes mai crescut decât anterior pentru comunitatea istorică italiană din România, din partea istoriografiei românești în primul rând, dar și a celei italiene, interesată de istoria propriei migrații, interogație formulată sugestiv prin expresia: „quando a partire eravamo noi”.

Astfel, la o privire de ansamblu asupra istoriografiei românești de după 1989 dedicate acestei teme, înregistrăm contribuțiile semnificative ale doamnei Raluca Tomi, axate în special pe istoria comunității italiene de la gurile Dunării (orașele portuare Galați și Brăila), în prima jumătate a secolului al XIX-lea³⁰. Pe aceeași tematică a produs contribuții importante și Constantin Ardeleanu³¹. Deosebit de valoros ni se pare, de asemenea, studiul lui Rudolf Dinu, unul din primii istorici români din ultimele trei decenii care au făcut recurs la fonduri arhivistice aflate în Italia, în vederea aprofundării dimensiunii istorice a relațiilor bilaterale româno-italiene³². Utilizând arhive locale, Laurențiu Mănăstireanu a scris o contribuție importantă despre comunitatea dobrogeană a italienilor de la

²⁹ Vezi Bodin 1940. Despre acest istoric, a se vedea Rădulescu 2007, p. 175-206.

³⁰ Tomi 2006, p. 111-134; Tomi 2008, p. 215-238; Tomi 2011, p. 35-54.

³¹ Ardeleanu 2006, p. 121-131; Ardeleanu 2012, p. 65-78.

³² Dinu 2003, p. 245-261.

Greci, județul Tulcea³³. Despre un reprezentant de seamă a italienilor din capitala vechii României, Luigi Cazzavillan, consemnăm contribuția monografică semnată de Ioan-Aurel Pop și Ion Cârja³⁴. Ioana Grosaru și Gabriela Tarabega au editat o excelentă „istorie în imagini” a comunității italiene din România, asupra căreia vom reveni mai jos³⁵. Emigrării italienilor în teritoriile românești i-au fost dedicate două teze de doctorat, cea susținută de Paolo Tomasella la Universitatea Babeș-Bolyai din Cluj-Napoca în anul 2014³⁶, și respectiv cea realizată de Alina Dorojan sub coordonarea profesorului Francesco Guida, la Universitatea Roma Tre din Roma³⁷.

De departe însă, cea mai substanțială contribuție dedicată italienilor din România este volumul coordonat de Zsuzsa Bokor, *În căutarea țărâmului promis. Italienii din România*, apărut în anul 2017, în colecția „Minorități” a Institutului pentru Studierea Problemelor Minorităților Naționale din Cluj-Napoca³⁸. Volumul este concretizarea unui proiect, alături de altele, prin care institutul clujean a scos în evidență identitatea și evoluția istorică a comunităților minoritare de pe actualul teritoriu al României, un proiect dedicat de această dată „minorității istorice” italiene de la noi. Lucrarea conține șapte studii importante pentru aportul documentar deosebit de consistent pe care îl aduc la profundarea subiectului. Primul dintre ele, în ordinea în care sunt cuprinse în volum, este textul semnat de Alina Dorojan, *Italienii din spațiul românesc în secolele XIX și XX. Istorie, demografie, societate*. Este un material deosebit de cuprinzător, rezultat din teza de doctorat susținută de autoare la Universitatea Roma Tre din Roma, așa cum am arătat mai sus, o contribuție care sub aspect documentar are marele merit de a introduce în circuitul științific referitor la temă o cantitate impresionantă de informație arhivistică, din fonduri românești și italiene, alături de o extinsă bibliografie. Studiul tratează problema emigrării, profilul profesional, aspecte legislative, constituirea comunităților de italieni, amplasarea lor în urban și rural, în toate regiunile istorice ale României, pe baza a numeroase date demografice și statistice și pe o anexă documentară de asemenea deosebit de valoroasă. Alina Dorojan ne oferă o cercetare minuțioasă prin care îmbogățește la modul foarte serios istoriografia acestei componente a relațiilor italo-române: comunitatea istorică a italienilor din România³⁹. Mai departe, în volum, găsim studiul Narcisei Știucă, referitor la comunitatea italiană de la Greci (județul Tulcea), o investigație făcută cu instrumentele antropologice, bazată pe

³³ Mănăstireanu 2012, p. 307-320.

³⁴ Pop, Cârja 2011.

³⁵ Grosaru, Tarabega 2012.

³⁶ Tomasella 2014.

³⁷ Dorojan 2013.

³⁸ Bokor 2017.

³⁹ *Ibidem*, p. 13-245.

ancheta orală realizată în comunitate, care pune în evidență nu doar experiența istorică a acestor „italieni dobrogeni”, ci și identitatea locală și memoria comunitară a acestei „insule” italofoane aflată pe tărâmul dintre Dunăre și mare⁴⁰. Din aceeași perspectivă, a unei „istorii trăite și povestite”, este scris studiul lui Gabriel Cătălin Stoian, intitulat *La povești cu și despre italienii din Țara Hațegului*, care se folosește de asemenea de ancheta de teren pentru a pune în evidență resorturile subiective ale memoriei comunitare⁴¹. În continuare, studiului Ionelei Carmen Banța se oprește la un segment al comunității italiene din România extrem de puțin cunoscut: italienii din Oltenia⁴². Studiul Elenei Pârnu, coautoare a unei contribuții publicate în 1999 despre friulanii din Craiova⁴³, participă la volumul coordonat de Zs. Bokor, printr-o prezentare succintă a idiomului friulan al limbii italiene⁴⁴. Mai departe, Antonio Ricci ne oferă o panoramă istorică și demografică asupra comunității italiene din România, folosind ca instrument de evaluare cantitativă datele recensământului românesc din 2011, pentru a se referi spre final și la „italienii noi”, sosiți după 1989, într-un studiu intitulat sugestiv *Minoritatea etnică italiană din România în timp de criză*⁴⁵. Cartea pe care o prezentăm se încheie cu studiul semnat de cercetătorul ieșean Sabin Drăgulin, axat în principal pe problematica prezenței italiene în România ultimelor trei decenii: *Italianii - o prezență constantă în țesutul social și economic românesc*⁴⁶. Volumul apărut sub coordonarea Zsuzsei Bokor este, astfel, nu numai cea mai recentă contribuție la istoriografia comunității italiene din România, ci și cea mai bogată și mai consistentă, mai cuprinzătoare prin întinderea cronologică pe care o acoperă.

De cealaltă parte, chiar dacă într-o măsură mai restrânsă sub aspect cantitativ, avem printre aparițiile editoriale din ultimele decenii câteva contribuții importante ale istoriografiei italiene dedicate subiectului. Astfel, Antonio Ricci a dedicat câteva studii formării comunității istorice italiene din spațiul românesc⁴⁷, orizontul său de interes fiind axat mai mult asupra prezenței românești în Italia ultimilor 30 de ani⁴⁸. Demn de reținut este, nu în ultimul rând, volumul coordonat de profesorul Roberto Scagno, despre prezențe italiene din regiunea Veneto în România, la care au mai participat în calitate de contributori Corina Tucu și Paolo Tomasella, apărut în anul 2008⁴⁹.

⁴⁰ *Ibidem*, p. 246-265.

⁴¹ *Ibidem*, p. 266-292.

⁴² *Ibidem*, p. 293-311.

⁴³ Pătrașcu, Pârnu 1999.

⁴⁴ Bokor 2017, p. 312-319.

⁴⁵ *Ibidem*, p. 320-350.

⁴⁶ *Ibidem*, p. 351-377.

⁴⁷ Ricci 2005, p. 661-680; Ricci 2006, p. 545-567; Ricci 2008, p. 59-70.

⁴⁸ Pittau, Ricci, Silj 2008; Pittau, Ricci, Timșa 2010, p. 14-27.

⁴⁹ Scagno 2008.

Emigrarea italienilor în Transilvania și constituirea acestora în forma unei comunități stabile este o problematică de istorie regională care se integrează perfect, sub aspectul procesualității istorice și al abordării istoriografice, în fenomenul migraționist italian la nivelul întregului spațiu românesc din ultimele secole, după cum am sugerat și la începutul articolului de față. Astfel, subiectul în sine, istoria și istoriografia referitoare la italienii „ardeleni” nu necesită, metodologic vorbind, o abordare separată, chiar dacă are câteva specificități și particularități asupra cărora dorim să aruncăm o privire în cele ce urmează. Considerațiile noastre despre ce s-a scris și cum s-a scris în istoriografia recentă (ultimele trei decenii), referitor la prezențele italiene în Transilvania epocii moderne își propun să fie o evaluare parțială, de etapă, a acumulărilor, particularităților și dificultăților unui șantier de cercetare, un posibil punct de pornire pentru o dezbatere mai amplă în zona de interes a relațiilor italo-române.

O primă componentă a cercetării prezenței italienilor în provincia intracarpatică ține de accesul la sursele primare, care nu se regăsesc în arhivele publice românești sub forma unor fonduri sistematice, informația fiind una amestecată și risipită prin fondurile diferitelor instituții ale administrației teritoriale și locale, fonduri ale unor unități economice, arhive parohiale ș.a. Informația din astfel de izvoare primare a ieșit la iveală până acum în contextul unor cercetări de altă cuprindere tematică, în special de istorie locală, contribuții monografice la istoria unor localități etc. Un exemplu concret în acest sens este contribuția lui Florin Dobrei care în cursul unor cercetări de istoria bisericii și a vieții religioase din zona Hunedoarei, a găsit în arhivele județene din zonă câteva unități arhivistice cu informații despre italienii veniți la exploatarea miniere și la cele forestiere de aici. Au fost astfel introduse în circuitul științific, cu această ocazie, informații privind italienii din localități ale Țării Hațegului precum Râu de Mori, Clopotiva, Sântămărie Orlea și altele, un argument cu privire la surprizele pe care cercetarea arhivelor județene le poate oferi pe acest subiect⁵⁰. Pe spațiul Vechiului Regat al României, o dovadă cu privire la cât de ofertantă este cercetarea fondurilor arhivistice în vederea identificării de informații despre italienii ajunși la noi, este investigația făcută de Alina Dorojan, pe care am menționat-o mai sus și care confirmă suplimentar faptul că arhivele teritoriale românești mai au încă multe de oferit cu privire la venirea și stabilirea „talienilor” în ținuturile dintre Carpați, Dunăre și Marea Neagră.

Sursele de factură narativă, memorialistică, ar fi o altă categorie de izvoare primare despre italienii ajunși în Transilvania, care, în măsura în care sunt identificate și introduse în circuitul științific, oferă un aport semnificativ la mai buna cunoaștere a temei. O apariție editorială foarte importantă a fost, astfel, la momentul publicării sale, cartea elaborată de Marco Felicetti și Renzo

⁵⁰ Dobrei 2016, p. 220-236.

Francescotti, *Sulleali di una rondine. Storie di migrazioni*. Apărută sub patronajul a trei entități administrative din nordul Italiei: Regiunea Autonomă Trentino-Alto Adige-Südtirol, Provincia Autonomă Trento și Primăria Predazzo, această lucrare are un supratitlu semnificativ în ceea ce privește conținutul volumului: „da Predazzo alla Transilvania e ritorno/un racconto lungo 150 anni”⁵¹. Baza de la care pornește reconstituirea propusă în această carte este o „expediție” de proporții, de 60 de persoane, care au plecat de la Predazzo și alte câteva sate din valea Fiemme în Transilvania, în data de 3 martie 1851, cu aprobarea Direcției Generale a Construcțiilor Publice a statului austriac, pentru a realiza lucrări de infrastructură. Vor ajunge la Sibiu, de unde vor fi dirijați în diferite locuri pentru executarea de lucrări, o parte a acestora se vor orienta spre sudul Carpaților, unii vor reveni în satele de origine din Trento, alții nu se vor mai întoarce niciodată, ci se vor integra în societatea transilvăneană și românească, având descendenți care păstrează și în prezent amintirea originilor italiene. Această plecare în îndepărta-ta Transilvanie, încă prezentă și astăzi în memoria comunității din Predazzo, a fost relatată pe baza unor însemnări din epocă, într-un fel de memorial al acestei călătorii publicat la 1908 de Lorenzo Felicetti, preot în Predazzo, intitulat *Memoria storica della colonia dei lavoratori di Predazzo e di altri paesi di Fiemme emigrati in Transilvania nell'anno 1851*⁵². Pornind de la acest document al memoriei comunitare din Predazzo, Marco Felicetti și Renzo Francescotti realizează o reconstituire amplă, în două părți: repere istorice succinte privind regiunea Trentino, valea Fiemme și Predazzo la mijlocul secolului al XIX-lea, respectiv partea a doua despre venirea predazzanilor în Transilvania la mijlocul secolului al XIX-lea și urmările în plan personal, economic și social care s-au manifestat în timp. Autorii acestei cărți pun în evidență urmele celei mai vechi emigrări din regiunea Trentino în Transilvania, care datează din anul 1821 - urmași ai familiilor celor veniți atunci locuind la Stavila, un cătun montan din apropierea Clujului. În fine, o a treia componentă a lucrării are statut de anexă, este întocmită de Francesco Gabrielli și oferă un soi de reconstituire de tip prosopografic referitoare la cei veniți atunci în Transilvania, precum la familiile și urmașii acestora⁵³. Pornind astfel de la o mărturie memorialistică și de la nevoia comunității Predazzo de recuperare și revalorizare a unei părți a propriei memorii a rezultat un proiect istoriografic deosebit de serios, care îmbogățește cu o contribuție inedită istoria emigrării italienilor în spațiul românesc și a istoriei relațiilor italo-române în ansamblu.

Ancheta orală, specifică demersului de cercetare de tip etnologic, a fost aplicată în cercetările de până acum despre comunitatea istorică italiană din Ro-

⁵¹ Felicetti, Francescotti 2002.

⁵² Tipărită separat, sub formă de broșură, ca anexă la volumul citat mai sus, vezi *Ibidem*.

⁵³ *Ibidem*, p. 153-162.

mânia, cu foarte bune rezultate și în acest sens dorim să revenim asupra a două studii cuprinse în volumul coordonat de Zsuzsa Bokor, semnalat mai sus, cel al Narcisei Știucă despre comunitatea italiană de la Greci, județul Tulcea, și respectiv materialul semnat de Gabriel Cătălin Stoian despre italienii din Țara Hațegului. Metoda interviului are marele avantaj de a surprinde segmente de biografie familială și crâmpoie de istorie trăită, experiențe și povești de viață greu de găsit în alte categorii de surse. Cercetarea întreprinsă de Gabriel Cătălin Stoian s-a focalizat asupra a patru localități hațegane relevante pentru prezența italienilor: Sântămărie Orlea, Hațeg, Clopotiva și Râu de Mori. Este o contribuție consistentă care reconstituie un întreg univers comunitar: începuturile, profilul ocupațional al comunităților italiene din zonă, viața de familie și relațiile sociale, raportarea la etniile coabitante, numeroase experiențe personale, autodefinirea etnică la distanță în timp de multe generații de la primii sosiți în zonă etc. Cele două studii sunt importante pentru tipul de contribuție pe care o oferă pentru studierea temei, astfel obținerea de informații prin anchete de teren de la cei care mai păstrează sentimentul descendenței italiene, este în opinia noastră o metodă deosebit de profitabilă, care ar merita extinsă și la alte posibile studii de caz⁵⁴.

Istoria „în imagini” a italienilor din România, publicată de Ioana Grosaru și Gabriela Tarabega, pe care am amintit-o mai sus, este de asemenea demnă de toată atenția din perspectiva tipului de demers istoriografic pe care îl propune și a contribuției științifice pe care o aduce la studierea comunității istorice a italienilor din România, în particular a celor din Transilvania. Apelul la documente de factură vizuală face ca această lucrare să fie una specială și să îmbogățească reconstituirea cu ineditul, inefabilul și puterea de sugestie pe care o au imaginile, atât ca documente în sine cât și complementar în raport cu alte surse. Autoarele au adunat numeroase fotografii de la familiile de origine italiană din România și le-au introdus în circuitul științific în forma prezentului volum, fapt care sporește odată în plus importanța acestui demers restitativ prin care surse vizuale păstrate în original la familii, în colecții private, au devenit accesibile unui public mai larg. Însoțite de explicații și comentarii adecvate, aceste fotografii sunt organizate în carte pe capitole, în funcție de proveniența lor, astfel, volumul oferă mărturii vizuale despre comunitățile italiene din: București, județele Argeș și Brașov, Brezoi și Râmnicu Vâlcea, Caracal, Cluj, Craiova, Dobrogea, Galați, nordul Moldovei, Târgoviște, Hațeg, Valea Jiului și Vrancea. Volumul are spre final și un capitol cu personalități de referință ale comunității italiene din România, în diferite domenii. Pentru zona Transilvaniei, volumul conține fotografii care amintesc de prezențe italiene la Cluj - familia Pedimonte și respectiv pictorul Tasso Marchini, de la care au rămas în Transilvania aproape 300 de lucrări picturale. Capitolul despre italienii din Țara Hațegului cuprinde fotografii și

⁵⁴ Bokor 2017, p. 246-292.

documente de identitate cu italieni ajunși aici din Udine, Friuli, cei opt nepoți ai lui Vittorio Di Gaspero, familiile Petris, Onzari și Meschini. Acestea completează în mod fericit, cu mijloace specifice documentelor de tip vizual, investigația realizată de Gabriel Cătălin Stoian, despre italienii veniți la tăiat păduri în această „țară” a Hațegului, și rămași aici pentru totdeauna. Secțiunea următoare, dedicată italienilor din Valea Jiului, conține fotografiile interesante cu descendenți ai familiilor Solari și Pittini, stabilite aici alături de altele (Pagani, Passudetti, Oliver, Petris), odată cu organizarea în sens modern a exploatărilor carbonifere din zonă, în a doua jumătate a secolului al XIX-lea⁵⁵. Ținând seama de importanța pe care o are ca sursă istorică imaginea, despre care se spune pe bună dreptate astăzi că „face cât o mie de cuvinte” și raritatea și natura mai greu accesibilă a fotografiilor cu și despre italienii din comunitatea istorică din România, contribuția documentară pe care o aduce acest volum la mai buna cunoaștere a temei avute în vedere este una aparte. Trebuie adăugat, în același timp, faptul că demersul științific propus de lucrarea editată de Ioana Grosaru și Gabriela Tarabega se încadrează într-o tendință tot mai vizibilă în istoriografia românească din ultimii ani, care pune accent pe restituirea surselor vizuale, așa cum rezultă între altele din producția științifică ocazionată de împlinirea unui secol de la Primul Război Mondial și respectiv de Centenarul Marii Uniri de la 1918⁵⁶.

Nu în ultimul rând, ar mai fi de amintit faptul că italienii din România au în prezent o publicație reprezentativă, revista „Columna”, care apare la Iași din anul 1993, „periodic de informație și cultură”.

Pe lângă o „minoritate istorică” a italienilor, în România îi avem pe „noii sosiți”, la care ne-am referit și mai sus, în general italienii din categoria profesională a întreprinzătorilor, antreprenorilor, investitorilor, care s-au folosit de contextul și de oportunitățile de profit pe care le-a oferit economia românească de după 1989. Referitor la această parte recentă a emigrației italiene la noi, a apărut în anul 2005 lucrarea lui Bernardo Gasparini, *Firmele italiene și România - delocalizări și localizări productive*, o contribuție importantă și necesară care constituie o bază de date deosebit de utilă pentru ceea ce înseamnă prezența italiană în economia românească post-comunistă⁵⁷.

Istoriografia acestei teme, emigrarea italienilor în România și viețuirea lor la noi ca o comunitate stabilă, de durată lungă, reprezintă, așa cum rezultă din cele prezentate până aici, scrisul istoric al unui șantier de cercetare în plină desfășurare pe intervalul cronologic al ultimelor trei decenii. Tema ca atare a fost de altfel „reactivată”, așa cum era previzibil, în contextul schimbărilor survenite după 1989 în relațiile României cu Italia și la nivel continental, prin

⁵⁵ Grosaru, Tarabega 2012, p. 84-89, 150-155, 156-163.

⁵⁶ Vezi în acest sens Cârja 2019, p. 403-404 (nota 2).

⁵⁷ Gasparini 2005.

procesul de unificare europeană, o perioadă care a înregistrat stabilirea în Italia a unei „mici Români”, o diaspără deosebit de consistentă numeric, respectiv în sens invers prin aceea că în România au reînceput să imigreze italieni, din rațiuni economice, chiar dacă altele decât în veacurile anterioare. Scrisul istoric dedicat acestui subiect în perioada post-comunistă se caracterizează în primul rând prin acumulări, prin intrarea în circuitul științific a unor informații noi, esențiale de altfel pentru progresul cunoașterii în acest sector al relațiilor italo-române. Tema are nevoie în continuare, în opinia noastră, de noi contribuții documentare care să provină din cercetări mai extinse pe fonduri de arhivă, din Italia și din România deopotrivă, de foarte mare importanță fiind în acest sens documentația arhivistică din regiunile de unde au plecat italieni spre noi și respectiv aceea din zonele de destinație. Ceea ce particularizează contribuțiile istoriografice din ultimele decenii referitoare la italienii din Transilvania și din alte regiuni istorice ale României este, ca un fapt de noutate, valorificarea documentelor aflate în zona privată - la familii, intrarea în circuitul științific a surselor vizuale referitoare la temă, și mai ales redimensionarea perspectivei abordare prin apelul la interdisciplinaritate, în sensul în care investigației de factură tradițională, focalizată pe izvoare scrise, i se alătură demersul etnologic bazat pe ancheta de teren și pe „recursul la memorie”. Pentru perioada de până la 1918, studiul prezenței italiene în Transilvania prezintă o dificultate suplimentară, în ceea ce privește accesul la surse primare, pentru cercetătorii români sau din alte spații culturale care nu cunosc limbile maghiară și germană, utilizate în administrația imperiului habsburgic și din 1867 imperiu austro-ungar. Studiarea acestei teme la nivelul Transilvaniei și a celorlalte teritorii din fostul imperiu dualist care după 1918 au intrat în componența României este, pe de altă parte, mai complexă sub raportul procesualității istorice dacă ținem seama de faptul că administrația centrală de la Viena îndeosebi și-a pus în aplicare propriile proiecte de exploatare eficientă a resurselor naturale ale teritoriilor pe care le deținea, prin politici de colonizare între altele, așa cum am menționat mai sus, care a făcut să ajungă și în Transilvania și Banat mână de lucru specializată din diferite părți ale imperiului, în acest concept intrând și etnici italieni.

Spre deosebire de alte aspecte și componente a ceea ce la modul general și cuprinzător definim drept „relații româno-italiene”, prezența italienilor în spațiul românesc a fost o temă puțin studiată în istoriografia românească de până în 1989, în comparație cel puțin cu problematica „risorgimentală” a celor două popoare - formarea națiunii și a statului național modern. În ultimele trei decenii s-a recuperat, însă, destul de semnificativ, scrisul istoric dedicat subiectului înregistrând atât informație nouă și inedită cât și unghiuri și perspective noi de abordare. Problematika este însă departe de a fi epuizată, istoriografia acesteia

urmând a fi îmbogățită, în mod incontestabil, cu noi contribuții, în perioada următoare.

**At the Beginnings of a Forgotten Diaspora: the Italians from Transylvania.
Historiographical Considerations**

ABSTRACT

In the provinces that currently make Romania, we dealt with a more consistent number of Italians who were to establish into a stable and uninterrupted community along time, along with modern times (XIXth century). The richness of natural resources, as well as requirements of the modernisation process, entailed need of specialised workforce, that came from the exterior and, thus, next to other ethnicities, also the Italians reached both inside and outside the Carpathian arch, in Danubian principalities. The issue of Italians' emigration to the regions bounded by the Carpathians, the Danube and the Black Sea raises the same questions and research requirements; thus, the study of the Italian presence in Transylvania is a regional variant within a theme that essentially is the same throughout the Romanian area. This paper proposes to review and generally assess the production of historical writings of the last three decades, on the presence of the Italians on the territory of current Romania, supplementary emphasising those who stopped in Transylvania. Emigration of Italians to the Romanian area and their living here on the long run is a less studied chapter from the history of Italian-Romanian relations, next to other themes concerning the same issue such as relationships between the two nations during the establishment of modern national states, the political-diplomatic, economic and cultural relations between the two countries. Research of the historical Italian community from Romania was more extensive after 1989, both as regards the primary sources and presenting new information to the scientific environment, and the report of angles and perspective of approaching the theme. However, the issue is far from being settled, and indubitably it will be enriched by new contributions, in the following period. Studies and researches on Italians from the Romanian area appeared until now are the result of the interest showed by the Romanian and Italian historiography, with a more significant number of contributions made by the Romanian historiography.

Abrevieri bibliografice

- D'Alessandri 2011 - Antonio D'Alessandri, *Gândirea și opera Dorei D'Istria între Orientul european și Italia*, București, 2011
- D'Alessandri 2015 - Antonio D'Alessandri, *Sulle vie dell'esilio. I rivoluzionari romeni dopo il 1848*, Lecce, 2015
- Altarozi, Sigmirean 2013 - Giordano Altarozi, Cornel Sigmirean (a cura di), *Il Risorgimento italiano e i movimenti nazionali in Europa. Dal modello italiano alla realtà dell'Europa centro-orientale*, Roma, 2013
- Ardeleanu 2006 - Constantin Ardeleanu, „Câteva informații cu privire la navigația și comerțul statelor italiene prin gurile Dunării (1829–1856)”, în *Analele Universității Dunărea de Jos Galați*, seria Istorie, t. V, 2006, p. 121-131
- Ardeleanu 2012 - Constantin Ardeleanu, „La comunità italiana nella città portuale di Galați nel periodo del Risorgimento (1830-1856). Il suo ruolo economico e cultural-nazionale”, în vol. Gizella Nemeth e Adriano Papo (a cura di), *Unità italiana e mondo adriatico–danubiano*, San Dorlingo della Vale (Trieste), 2012, p. 65-78
- Basciani 2007 - Alberto Basciani, *La difficile unione. La Bessarabia e la Grande Romania (1918-1940)*, Roma, 2007

- Basciani 2011 - Alberto Basciani, "Alcune considerazioni dei giornali romeni sul processo risorgimentale italiano", în vol. Ion Cârja (a cura di), *Unità nazionale e modernità nel Risorgimento italiano e romeno. Atti del convegno internazionale in occasione dei 150 anni dell'Unità d'Italia*, Cluj-Napoca, 2011, p. 121-133
- Basciani 2016 - Alberto Basciani, *L'illusione della modernità. Il Sud-est dell'Europa tra le due guerre mondiali*, Rubbettino Editore, Soveria Mannelli, 2016
- Bărbulescu, Turcuș, Damian 2012 - Mihai Bărbulescu, Veronica Turcuș, Iulian Mihai Damian, *Accademia di Romania in Roma. 1922-2012*, Accademia di Romania, Roma, 2012
- Berindei 1971 - Dan Berindei, "Rapports italo-roumains dans le domaine du journalisme pendant la période du Risorgimento", în *Revue Roumaine d'Histoire*, 10, 1971, nr. 2, p. 313-328
- Berindei 1972 - Dan Berindei, "La libération de Rome reflétée dans la presse progressiste de Bucarest (1870)", în *Revue Roumaine d'Histoire*, 11, 1972, nr. 3, p. 439-446
- Berindei 1982 - Dan Berindei, „Giuseppe Garibaldi în ansamblul relațiilor risorgimentale italo-române”, în *Revista de Istorie*, 35, 1982, nr. 10, p. 1116-1123
- Berindei 1985 - Dan Berindei, "Constitution d'Etats nationaux au XIXe siècle (Italie, Roumanie et Allemagne). Paralleles historiques", în *Revue Roumaine d'Histoire*, 24, 1985, nr. 1-2, p. 83-99
- Bevilacqua, De Clementi, Franzina 2001, 2009 - Piero Bevilacqua, Andreina De Clementi, Emilio Franzina (a cura di), *Storia dell'emigrazione italiana*, I-II, Roma, 2001, 2009
- Bodin 1940 - Dimitrie Bodin, *Politica economică a Regatului Sardiniei în Marea Neagră și pe Dunăre în legătură cu Principatele Române*, București, 1940
- Bokor 2017 - Bokor Zsuzsa (coord.), *În căutarea tărâmului promis. Italienii din România*, Cluj-Napoca, 2017
- Burcea 2005 - Carmen Burcea, *Diplomație culturală. Prezențe românești în Italia interbelică*, București, 2005
- Bușe 2006 - Dorel Bușe, *Diplomație în timp de război. România și Italia 1915-1918*, Cluj-Napoca, 2006
- Bușe 2006a - Dorel Bușe, *România și Italia în fața Primului Război Mondial*, Cluj-Napoca, 2006
- Cârja 2013 - Ion Cârja, „L'unificazione dell'Italia nella percezione della storiografia romena del XX secolo. Alcune considerazioni”, in: Andrea Ciampani (a cura di), *L'unità d'Italia in Europa*, Roma, Istituto per la Storia del Risorgimento Italiano/Biblioteca Scientifica, collana „Prospettive”/„Perspectives”, vol. III, 2013, p. 101-112
- Cârja 2019 - Ion Cârja, „Românii din Austro-Ungaria în anii «Marelui Război». Perspectiva surselor vizuale”, în vol. V. Spinei, Ghe. Iacob, I. Nistor (coord.), *Istoria ale Marelui Război și ale Marii Uniri de la 1918. Volum al Congresului Național al Istoricilor Români, Iași, 29 august-1 septembrie 2018*, Iași, 2019, p. 403-416
- Cârja, Cârja 2018 - Ion Cârja, Cecilia Cârja, „Românii și Sfântul Scaun-perspective istoriografice post-comuniste. Câteva considerații”, în vol. Ioan-Aurel Pop, Ioan Bolovan, Mihaela Bedecean (coord.), *Nicolae Bocușan. Istoria sub semnul Generozității și Umanității*, Cluj-Napoca, 2018, p. 371-389
- Ciure 2016 - Florina Ciure, *Rapporti culturali tra Venezia e Transilvania nel Cinquecento e Seicento*, Oradea, 2016
- Delureanu 2005 - Ștefan Delureanu, *Risorgimento italiano e Risorgimento romeno*, Napoli, 2005
- Delureanu 2006 - Ștefan Delureanu, *Mazzini și românii în Risorgimento*, București, 2006
- Delureanu 2007 - Ștefan Delureanu, *Garibaldi între mit și istorie*, București, 2007
- Delureanu 2010 - Ștefan Delureanu, *Italia și România spre unitatea națională. Un secol de istorie paralelă (1820-1920)*, București, 2010

- Dinu 2003 - Rudolf Dinu, „Appunti per una storia dell'emigrazione italiana in Romania nel periodo 1878-1914: il Veneto come principale serbatoio di piccole comunità in movimento”, în vol. Grigore Arbore Popescu (a cura di), *Dall'Adriatico al Mar Nero: veneziani e romeni, tracciati di storie comuni*, Roma, 2003, p. 245-261
- Dinu 2006 - Rudolf Dinu, *La Romania nella grande guerra. Documenti militari e diplomatici italiani (1914-1918)*, București, 2006
- Dinu 2009 - Rudolf Dinu, *Studi Italo-Romeni. Diplomazia e società, 1879-1914/Italian-Romanian Studies. Diplomacy and Society, 1879-1914*, București, 2009
- Dinu, Bulei 2001 - Rudolf Dinu, Ion Bulei (editori), *35 de ani de relații italo-române, 1879-1914. Documente diplomatice italiene/35 anni di relazioni italo-romene, 1879-1914. Documenti diplomatici italiani*, București, 2001
- Dobre 2019 - Mihail Dobre, *Relații diplomatice româno-italiene în timpul Primului Război Mondial (1914-1918)*, București, 2019
- Dobrei 2016 - Florin Dobrei, „Prezențe italiene în sud-vestul Transilvaniei în prima jumătate a secolului al XIX-lea. Contribuții documentare”, în vol. L. Dindirică, Al. Ionicescu (coord.), *Românii în istoria Europei*, vol. III, Târgoviște, 2016, p. 220-236
- Dorojan 2013 - Alina Dorojan, *L'emigrazione italiana nelle terre romene (1861-1916)*, teză de doctorat susținută la Universitatea Roma Tre, Roma, 2013
- Escu Müller 2016 - Carmen Escu Müller, *Evaluări ale opiniei publice românești asupra fascismului italian (1922-1943)*, Cluj-Napoca, 2016
- Felicetti, Francescotti 2002 - Marco Felicetti, Renzo Francescotti, *Sulle ali di una rondine. Storie di migrazioni*, Trento, 2002
- Franzina 1979 - Emilio Franzina, *Merica! Merica! Emigrazione e colonizzazione nelle lettere dei contadini veneti e friulani in America Latina (1876-1902)*, Milano, 1979
- Gasparini 2005 - Bernardo Gasparini, *Firmele italiene și România-delocalizări și localizări productive*, Cluj-Napoca, 2005
- Grosaru, Tarabega 2012 - Ioana Grosaru, Gabriela Tarabega, *Italianii din România. O istorie în imagini/Italiani in Romania. Una storia in immagini*, București, 2012
- Guida 1992 - Francesco Guida, *Marc Antonio Canini e la Romania*, în vol. G. Lami (a cura di), *Risorgimento. Italia e Romania 1859-1879. Esperienze a confronto*, Milano, 1992, p. 139-153
- Guida 2005, 2008 - Francesco Guida, *Romania*, Milano, ediția I: 2005, ediția a doua: 2008
- Guida 2011 - Francesco Guida, „Afinită cronologice e diversità socio-politiche nella formazione degli Stati nazionali romeno e italiano”, în vol. Ion Cârja (a cura di), *Unità nazionale e modernità nel Risorgimento italiano e romeno. Atti del convegno internazionale in occasione dei 150 anni dell'Unità d'Italia*, Cluj-Napoca, 2011, p. 65-79
- Guida 2011a - Francesco Guida, *Italia e Romania verso l'unità nazionale. Convegno di studi in occasione del 150° anniversario dell'Unità d'Italia (16-17 giugno, Università di Bucarest)*, București, 2011
- Isopescu 1937 - Claudiu Isopescu, *La stampa periodica romeno-italiana in Romania e in Italia*, Roma, 1937
- Jakab, Peti 2009 - Jakab Albert Zsolt, Peti Lehel, *Procese și contexte social-identitare la minoritățile din România*, Cluj-Napoca, 2009
- Joița 2008 - Monica Joița, *Relații culturale italo-române (1927-1956)/Relazioni culturali italo-romene (1927-1956). Documenti diplomatici italiani*, Cluj-Napoca, 2008
- Kovács, Țoca 1973 - András Kovács, Mircea Țoca, „Arhitecți italieni în Transilvania în cursul secolelor al XVI-lea și al XVII-lea”, în *Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Series Historia*, XVIII, 1973, fasc. 2, p. 19-36

- Lami 1992 - Giulia Lami (a cura di), *Risorgimento. Italia e Romania 1859-1879. Esperienze a confronto*, Milano, 1992
- Lăzărescu 1996 - George Lăzărescu, *Școala română din Roma*, București, 1996
- Marcu 1930 - Alexandru Marcu, *Conspiratori și conspirații în epoca renașterii politice a României (1848-1877)*, București, 1930
- Mănăstireanu 2012 - Laurențiu Mănăstireanu, „O mică Italie dobrogeană. Momente din viața pietrarilor italieni de la Greci (jud. Tulcea) între 1884-1902”, în vol. Anamaria Macavei, Roxana Dorina Pop (coord.), *O filă de istorie: om, societate, cultură în secolele XVII-XXI. Conferință națională (2012, Cluj-Napoca)*, Cluj-Napoca, 2012, p. 307-320
- Mârza, Drăghiiță 2004 - Iacob Mârza, Zevedei-Ioan Drăghiiță, „Italiani ad Alba Iulia nell'epoca del Principato autonomo di Transilvania (1541-1691)”, în vol. Cristian Luca, Gianluca Masi, Andrea Piccardi (a cura di), *L'Italia e l'Europa Centro-Orientale attraverso i secoli. Miscellanea di studi di storia politico-diplomatica, economica e culturale*, Brăila-Venezia, 2004, p. 147-157
- Mitu 1988 - Sorin Mitu, „*Interférences roumano-italiennes en 1850: sensibilités révolutionnaires et réactions idéologiques (I-II)*”, în *Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Historia*, XXXIII, 1988, fasc. 1, p. 84-98; fasc. 2, p. 78-95
- Mitu 2007 - Sorin Mitu, „Între Roma antică și Roma papală: imagini italiene la românii ardeleni în secolul al XVIII-lea”, în vol. *Biserică, Societate, Identitate. In honorem Nicolae Bocșan*, Cluj-Napoca, 2007, p. 513-519
- Mitu 2009 - Sorin Mitu, „Clasicism, romantism, pragmatism: Italia și românii ardeleni la 1850”, în vol. Andi Mihalache, Alexandru Istrate (coord.), *Romantism și modernitate. Atitudini, reevaluări, polemici*, Iași, 2009, p. 45-58
- Pătrașcu, Pârvu 1999 - Ion Pătrașcu, Elena Pârvu, *I Friulani di Craiova. Rapporti socio-culturali italo-romeni/Friulani din Craiova. Interferențe socio-culturale italo-române*, Craiova, 1999
- Pittau, Ricci, Silj 2008 - Franco Pittau, Antonio Ricci, Alessandro Silj (ed.), *Romania, immigrazione e lavoro in Italia*, Roma, 2008
- Pittau, Ricci, Timșă 2010 - Franco Pittau, Antonio Ricci, Laura Ildiko Timșă (a cura di), *Iromeni in Italia trarifiuto e accoglienza*, Roma, 2010
- Pop, Cârja 2011 - Ioan-Aurel Pop, Ion Cârja, *Un italian la București: Luigi Cazzavillan (1852-1903)*, Cluj-Napoca, Vicenza, Italia, 2011
- Rădulescu 2007 - Mihai Sorin Rădulescu, *D. Bodin în istoriografia românească*, în „Analele Brăilei”, serie nouă, VIII, 2007, nr. 8, p. 175-206
- Ricci 2005 - Antonio Ricci, „Emigranti italiani in Romania. Documenti e testimonianze di una comunità dimenticata”, în *Studi Emigrazione / Migration Studies*, 159, 2005, p. 661-680
- Ricci 2006 - Antonio Ricci, „Imigranți italieni în România (sfârșitul secolului XIX-secolul XX)”, în vol. Traian Rotariu, Sorina Paula Bolovan, Ioan Bolovan (coord.), *Populația României. Trecur, prezent, viitor*, Cluj-Napoca, 2006, p. 545-567
- Ricci 2008 - Antonio Ricci, „Quando a partire eravamo noi: l'emigrazione italiana in Romania tra il XIX e il XX secolo”, în Franco Pittau, Antonio Ricci, Alessandro Silj (ed.), *Romania, immigrazione e lavoro in Italia. Statistiche, problemi e prospettive*, Roma, 2008, p. 59-70
- De Rosa, Verrastro 2007 - Ornella De Rosa, Donato Verrastro (a cura di), *Appunti di viaggio. L'emigrazione italiana tra attualità e memoria*, Bologna, 2007
- Sabău 2001 - Nicolae Sabău, *Maestri italiani nell'architettura religiosa barocca della Transilvania*, București, 2001

- Sabău 2007 - Nicolae Sabău, *Maestri ticinesi in Transilvania tra Cinquecento e Settecento*, Cluj-Napoca, 2007
- Santoro 2005 - Stefano Santoro, *L'Italia e l'Europa orientale. Diplomazia culturale e propaganda 1918-1943*, Milano, 2005
- Scagno 2008 - Roberto Scagno (ed.), *Veneti in Romania*, Ravenna, 2008
- Stângaciu 2004 - Anca Stângaciu, *Capitalul italian în economia românească între 1919-1939*, Cluj-Napoca, 2004
- Stângaciu 2006 - Anca Stângaciu, *Investiții și investitori italieni în România (1919-1952)*, Cluj-Napoca, 2006
- Stângaciu 2019 - Anca Stângaciu, *Securitatea și exilul intelectualilor români în Italia*, Cluj-Napoca, 2019
- Șerban 2013 - Ionuț Șerban, *Politică și diplomație europeană. România și Italia în relațiile internaționale în epoca modernă*, Târgoviște, 2013
- Tomasella 2014 - Paolo Tomasella, *Emigranti dal Veneto e dal Friuli nella vita economica e culturale della Romania (1848-1949)*, teză de doctorat susținută la Universitatea Babeș-Bolyai, Facultatea de Istorie și Filosofie, Cluj-Napoca, 2014
- Tomi 2006 - Raluca Tomi, "Historie de la Maison de commerce Pedemonte et fils", în *Historical Yearbook*, III, 2006, p. 111-134
- Tomi 2008 - Raluca Tomi, „Imigrația italiană în spațiul românesc: italienii din Galați și Ismail (1834-1876)”, în *Revista Istorică*, serie nouă, XIX, 2008, nr. 3-4, p. 215-238
- Tomi 2011 - Raluca Tomi "L'emigrazione italiana nei Principati romeni e il suo ruolo nella modernizzazione delle comunità urbane (1825-1866)", în Ion Cârja (a cura di), *Unità nazionale e modernità nel Risorgimento italiano e romeno. Atti del convegno internazionale in occasione dei 150 anni dell'Unità d'Italia*, Cluj-Napoca, 2011, p. 33-54
- Tomi, Chirițescu 2018 - Raluca Tomi, Mara Chirițescu (editori), *Ștefan Delureanu, un mazzinian român. Articole, evocări, restituiri*, București, 2018
- Turcuș 1997 - Veronica Turcuș, *Bibliografia istorică româno-italiană (bibliografie selectivă). Evoluția publicațiilor istorice româno-italiene până în 1996*, I-II, Cluj-Napoca, 1997
- Turcuș 2004 - Veronica Turcuș, *Alexandru Marcu (1894-1955). Viața și opera*, Romania Press, București, 2004
- Turcuș, Turcuș 2017 - Șerban Turcuș, Veronica Turcuș, *Între cultură, șantaj și spionaj. Accademia di Romania la crepuscul (1947-1955)*, Cluj-Napoca, 2017
- Turcuș, Turcuș 2020 - Veronica Turcuș, Șerban Turcuș, *România-Italia. O bibliografie cât o istorie*, Cluj-Napoca, 2020
- Zamfiroiu 2011 - Lilian Zamfiroiu, *Relații diplomatice româno-italiene 1918-1940*, București, 2011

Cuvinte-cheie: România, Transilvania, italieni, emigrare, modernizare, istoriografie, memorie.

Keywords: Romania, Transylvania, Italians, emigration, modernisation, historiography, recollection